

В.В.Скачкова, Н.І.Відюкова

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ТА СУСПІЛЬНОГО ПОБУТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Загальновідомим є той факт, що запозичення посідають важливе місце в розвитку будь-якої мови. Українська мова не є винятком, чужа лексика є одним із способів поповнення її словникового складу впродовж усієї історії існування. Запозичені слова несуть велике комунікативне навантаження в українській мові, чільне місце серед них належить німецькій мові.

Багато німецькомовних слів сягають корінням у далеке минуле. Окремі лексеми були запозичені нашими далекими пращурами з XIV – до першої половини XVII століття через польську мову, оскільки населення України знаходилося у той час під владою польських і литовських феодалів, інші слова – унаслідок безпосередніх торговельних контактів із прибалтійськими німцями.

Слід також згадати про боротьбу українців, поляків та литовців проти спільного ворога – Тевтонського ордена німецьких лицарів у кінці XIV століття. Значну роль у надходженні лексичних запозичень із німецької мови відіграло магдебурзьке право, яке поширилося в XIII – XVIII століттях на території України (а також Польщі, Білорусії, Литви, Чехії). Виникло воно у Східній Німеччині, у місті Магдебург, який унаслідок розвитку ремесел та торгівлі звільнився від гніту феодалів. Першими в Україні отримали магдебурзьке право Львів, Каменецьк, Вінниця, Житомир, Бердичів, Чернігів, Полтава, Глухів, Лубни та деякі інші міста. Києву воно було надане в 1494 – 1497 роках. Отже, українські міста мали змогу торгувати з іноземними купцями, контактувати з ремісниками і т.і. З другої половини XVII століття, тобто після воз'єднання України з Росією, а особливо в першій

чверті XVIII століття посередником у засвоєнні німецьких слів стає російська мова, яка запозичувала німецьку лексику дуже активно завдяки посиленню економічних, культурних, політичних контактів Росії з країнами Західної Європи, у тому числі особливо у зв'язку з реформами, які здійснював у той період Петро I.

Українські мовознавці відзначають, що значна частина німецьких слів через російську проникла в українську літературну мову, яка відчувала в кінці XVII – на початку XVIII століття глибокий вплив з боку російської літературної мови. Говорячи про вплив російської мови на українську в зазначений період, маємо на увазі Лівобережну Україну та Київ. Науковці відзначають, що з кінця XVIII століття німецькі мовні запозичення, які у різний час прийшли в стару українську літературну мову, знайшли відбиття в наукових, публіцистичних, історичних творах. Прикладом можуть слугувати твори Г.С.Сковороди, в яких фіксуються слова німецького походження *циркуль*, *блокада* та ін. Зустрічались вони і в художній літературі. Так, І.П.Котляревський широко використовував у «Енеїді» німецьку лексику: *лагер*, *провіантмейстер*, *цехмістр* (*цехмейстер*), *пляць* (*пляц*), *бровар*, *штафет* та ін. У Г.Ф.Квітки-Основ'яненка зустрічаємо такі німецькі слова, як *краватка* (нім. *Krawatte*, *кватира* (*хватаера*) (нім. *Quartier*). У творах Т.Г.Шевченка знаходимо *дисципліна*, *мінезингери*, *кунштутки* (нім. *Kunststück*) та інші слова німецького походження або ті, що прийшли в українську через німецьку мову.

Іншою була ситуація з запозичуванням німецької лексики у Правобережній Україні, яка потрапляє під владу Польщі у 1569 році, і де надходження німецьких слів продовжує відбуватися через польську мову.

Ослаблення Польщі в II половині XVIII століття дало можливість Прусії та Австрії, до яких приєдналась Росія, розділити Польщу. У 1772 році при першому переділі Польщі Австрія захопила Галіцію, а пізніше – Буковину. У 1793 році, тобто при другому переділі Польщі,

до Росії відійшла Правобережна Україна. Отже, на Буковині, в Галіції, які знаходилися під владою Австро-Угорщини, відбувається насильницьке нав'язування німецької мови, яка була державною мовою, мовою закладів і шкіл, науки та літератури. Так, у Чернівецькому університеті навчання проводилося німецькою мовою.

Проте, говорячи об'єктивно, така ситуація мала свої як негативні, так і позитивні наслідки. Німецька мова на західноукраїнських територіях була провідником нових ідей та досягнень наукової думки, а з лінгвістичного погляду – джерелом нових слів не лише німецького походження, але й інтернаціоналізмів [1]. Однак непомірне її використання мало негативний вплив на українську мову, віддаляючи її від основного мовного масиву, що знаходився на інших українських територіях. Прикладом може слугувати творчість О.Кобилянської, яка вчилася в школі по-німецьки, починала свою літературну творчість німецькою, і пізніше їй доводилося позбуватися інтерферентного впливу цієї мови.

Отже, запозичування із німецької мови на західноукраїнських землях відбувалося у зазначений період шляхом безпосередніх контактів обох мов. Німецькомовні лексеми надходили як через усне спілкування, так і з літературних джерел. Саме це є причиною того, що німецькі слова були притаманні не лише літературній мові західних українців, але й діалектній. У вжитку населення Буковини та Галіції знаходилося досить багато слів на позначення різних предметів і понять навколишньої дійсності: *рахмейстер*, *куфер* (*кофер*), *гратулювати*, *ферії*, *шпацирувати*, *урльоп*, *камратувати* тощо, які не фіксувалися на інших українських територіях.

Повертаючись до запозичування німецької лексики у східній частині України, слід зазначити, що і тут, хоча і не настільки активно, здійснюються контакти української та німецької мови і не лише через російське посередництво, а й безпосередньо, як усним, так і писемним шляхом. Значна кількість зазначених слів

засвоюється українською літературною мовою у II половині XIX - на початку XX століття [2]. Зазначимо лише, що більшою мірою це була суспільно-політична лексика. Джерелом німецьких запозичень були серед вищезгаданого переклади художніх творів з німецької, що здійснювалися М.Старицьким, І.Франком, Л.Українкою, П.Грабовським. Вони переклали з німецької твори Гейне, Гете, Лессінга, Гауптмана тощо.

Розглянемо тематичний склад німецької лексики у сфері побуту. До цієї предметно-тематичної групи входять слова, пов'язані зі світськими та придворними звичаями (запозичення так званого «дожовтневого» періоду), церемоніями, етикетом, традиціями: *брудершафт, віншувати, гратулювати, кнікс, траур, факел, факелцуг, фейсверк* тощо; слова на позначення осіб придворного штату: *камергер, фрау, фрейліна, фрейлейн*; назви осіб, які мають відношення до сфери приватного і суспільного побуту: *кельнер, керль, кухмістр, фраср, фурман (фірман), шельма, швагер, шулер* тощо. Також у цій групі наявні запозичення, що позначають публічні установи для розваг, атрибути ігор: *танцкафе, танцклас, фант* тощо; назви одягу, взуття, предметів туалету, коштовностей, галантереї і т.і.: *бакенбарди, бант, бинда (заст.), буриштин, галстук, камертух, краватка, клейнод, лацкан, мундишук, обшлаг, перука (перюка), перламутр, рантух, рейтузи, туфля, фалда, фартух, фіжми, шаль, шлафрок, шлейф* тощо.

Крім того, до зазначеної групи належать назви помешкань, предметів убранства будинку, меблів, столових та спальних приналежностей, посуду: *буда, ванна, дзитар, драпіровка, друшляк, зал(а), камін, порцеляна, фляга, циферблат, шафа, шпалера, штоф, шухляда*; також предмети домашнього вжитку, такі, що використовують у господарстві: *бурт, вакса, гак, гніт, дишло, карб, керосин, клеймо, клейстер, лантух, плуг, праса, форшпан, фура*; назви допоміжних зовнішніх, господарських будівель: *льох*. До зазначеної групи відносимо назви продуктів харчування, страв, напоїв: *бутерброд, вафля, глазур, глінтвейн, зельц, картопля, концентрат, марципан,*

паштет, пуни, форшмак, цукор, шинка, шнапс, шніцель, шпроти; терміни на позначення понять, пов'язаних із приготуванням їжі, її нормуванням, якістю: *братрура, ерзац, раціон*.

Досліджувана група має у своєму складі значну кількість слів, що були запозичені з німецької разом із реаліями. Так, *картопля* (нім. *Kartoffel*) була завезена за часів Петра I. Наприкінці XVIII століття в українську входить слово *камортух* (нім. *Kammertuch*) як «особливий вид тонкого полотна, яке привозили з-за кордону» тощо.

Найбільш ранніми за часом надходження є слова *шватер, клейнод, фант, шафа, кухмістер, феєрверк, фурман, дзитар, клейстер, бліх, смак, квартира, ванна, смалець, цукор, мундштук, обшлаг, рантух, гніт, шнур, вантух, буристин* та інші, які з'явилися в нашій мові в XV – XVII століттях і які стали невід'ємною частиною побуту українців. Значна кількість слів зі сфери побуту запозичується також у XVIII столітті. За характером багато з них відрізняються від попередніх слів, оскільки серед них переважають поняття придворного етикету і штату. Петро I займався реорганізацією центрального і місцевого управління та вводив нові титули і придворні звання, як то *фрейліна, камерфрейліна, камергер* тощо. З'явилися зміни у манері одягатися для придворної знаті. Внаслідок цього разом із реаліями запозичується й лексика: *перука (перюка), бакенбарди, туфля, рейтузи, галстук, шлейф, шлафрок, фіжми* тощо. Запозичуються у цей час також предмети домашнього вжитку, назви продуктів харчування, напоїв і т.і.: *пуни, паштет, глазур, вафля, матрац, шпалера, зал, штоф, форшпан, фура, вакса, траур, футляр* та інше.

У XIX столітті до них додаються: *циферблат, брудершафт, бутерброд, форшмак, шпроти, шніцель, шнапс*. Однак *шніцель* і *шнапс* активізуються більшою мірою в XX столітті. Найбільш пізніми є запозичення *ерзац, зельц, камін* тощо (XX століття).

Із погляду походження більша частина лексем зі сфери побуту – це суто німецькі запозичення, тобто

німецька мова є для них генетичним джерелом. Прикладами можуть слугувати такі слова, як *буд(к)а* (нім. *Bude*), *шлейф* (нім. *Schleife*), *шаль* (нім. *Schal*), *обшлаг* (нім. *Aufschlag*), *фартух* (нім. *Vortuch*), *кнопка* (нім. *Knopf*), *зал(а)* (нім. *Saal*), *шулер* (нім. *Schuler*), *фраєр* (нім. *Freier*), *лантух* (нім. *Landtuch*), *шніцель* (нім. *Schnitzel*) та інші.

Для меншої частини запозичень цієї групи німецька мова є історичним джерелом, як то *раціон* (нім. *Ration* – лат. *ratio(-nis)* «рахунок»), *матрац* (нім. *Matraze* – фр. *materas*), *факел* (нім. *Fackel* – лат. *fax* «скалка») та інші слова сформувалися фонетично та семантично у німецькій мові. Тому традиційно такі слова вважаємо німецькими запозиченнями.

Так, наприклад, лексема *раціон* отримала на німецькому ґрунті значення «пайок, норма продуктів харчування на певний термін для військових». Саме з цією семантикою вона прийшла в українську мову, розширивши пізніше сферу вживання.

Проаналізовані у статті запозичення засвоєні повністю або частково на різних рівнях української мови. Вони пристосувалися до фонетичної системи нашої мови, втративши непритаманні для неї твердий приступ, довготу та короткість вимови тощо. Вони також адаптувались до морфологічної системи української мови, що проявилось у включенні їх у граматичні класи і категорії української мови. Процес морфологічної адаптації запозичених слів привів у багатьох випадках до зміни їх роду і числа.

До 80 % німецьких слів зі сфери побуту існують в українській з кількістю значень, адекватних мові-джерелу. І лише близько 20 % звузили свій семантичний об'єм у новому мовному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX століття. – Харків: Вища школа, 1985. – 152с.

2. Шаровольський І.В. Німецькі позичені слова в українській мові. // Записки Київського ін-ту нар. освіти. Кн. I-II. – К., 1926. – С.62–79; К., 1927. – С.27-44.

3. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.